

WWW.IMMIGVANHEUGTEN.NL

BACKGROUNDER 1990-10

**BENAZIR BHUTTO EN DE ERFENIS
VAN ZIA UL HAQ**

OLIVIER IMMIG & JAN VAN HEUGTEN

OKTOBER 1990

THE NETHERLANDS

PAKISTAN: BENAZIR BHUTTO EN DE ERFENIS VAN ZIA UL HAQ

Op 6 augustus jongstleden besloot president Ghulam Ishaq Khan de noodtoestand uit te roepen, het parlement te ontbinden en de regering Benazir Bhutto naar huis te sturen. In dit artikel bespreken wij de achtergronden van deze beslissing, en gaan wij in op de door Bhutto gevolgde politiek, op de oorzaken van de beperkte successen en de enorme problemen die haar regeringsperiode kenmerkten.

De dood van Zia ul Haq

Na de aanslag op 17 augustus 1988 waarbij president Zia ul Haq en vrijwel de gehele Pakistaanse leger top de dood vonden,¹ werd onmiddellijk de noodtoestand afgekondigd. Zoals vastgelegd in de grondwet werd de voorzitter van de Senaat, de 73-jarige Ghulam Ishaq Khan, aangesteld tot waarnemend president. Deze liet weten, dat de voor 16 november vastgestelde verkiezingen door zouden gaan -dit ondanks de druk die een aantal door Zia genstalleerde ministers uitoefende om ze uit te stellen en de staat van beleg weer in te voeren. Daarbij gaf Ishaq Khan te kennen zich te zullen houden aan de uitspraak die het Hooggerechtshof spoedig zou doen inzake een petitie die de Pakistan People's Party (PPP), de grootste oppositiepartij, had ingediend. Verzocht werd om alsnog politieke partijen toe te staan aan de verkiezingen mee te doen. Op 2 oktober bepaalde het Hooggerechtshof dat dit inderdaad het geval diende te zijn.

Ook de nieuwe stafchef van het leger, Mirza Aslam Beg, pleitte publiekelijk voor een gekozen regering van burgers. Als mogelijke reden hiervoor wordt wel angst voor binnenlandse onrust genoemd, indien opnieuw de staat van beleg zou worden ingevoerd. Maar daar was toch weinig grond voor. Waarschijnlijker is dat het leger er bewust voor koos minder op de voorgrond te opereren, vanuit het besef dat het zijn machtspositie toch wel zou behouden.² Als gevolg van de politiek van Zia ul Haq is het leger zwaar vertegenwoordigd in tal van staatsorganen. Een groot aantal officieren werd ook na opheffing van de staat van beleg benoemd in topfuncties in de Pakistaanse federale bureaucratie en (semi)overheidsinstellingen.

Verkiezingen

De reeds door Ul Haq aangekondigde verkiezingen gingen derhalve door, en voor het eerst sinds 1977 werd de verkiezingsstrijd gestreden door politieke partijen. Duidelijk was op voorhand dat de verkiezingsstrijd vooral

zou gaan tussen de PPP en de Islamic Democratic Alliance (IDA). De PPP was sinds de staatsgreep in 1977 van Ul Haq tegen haar oprichter Zulfikar Ali Bhutto niet meer aan de macht geweest. De generaal had de partij verboden en veel partijleden belandden voor kortere of langere tijd in de gevangenis. Pas na de opheffing van de staat van beleg op 30 december 1985 werden politieke activiteiten weer beperkt toegestaan. Begin 1986 maakte Zulfikar's dochter Benazir haar reëntree in de Pakistaanse politiek. In mei werd zij samen met haar moeder Begum Nusrat Bhutto tot medevoorzitter van de partij gekozen. Al snel voerde ze een reorganisatie door, waarbij ze op verzet stuitte van een aantal oudgedienden, dikwijls PPP-leden van het eerste uur. Deze hadden weliswaar haar vader gesteund maar konden niet met zijn dochter en haar "autoritaire neigingen"³ overweg. Zo stond Benazir geen verkiezingen binnen de partij toe. Een aantal prominente PPP-leiders stapte vervolgens op.⁴

Benazir gaf belangrijke posten in de partij aan relatief jonge mensen. De meesten hadden een soortgelijke achtergrond als die van haarzelf -geschoold in het buitenland en welgesteld dankzij grootgrondbezit of rijk geworden in de zakenwereld- of ze kwamen voort uit leidende posities in vakbonden en studentenbewegingen. Onder Benazir Bhutto schoof de PPP van links naar het politieke centrum. De socialistische en populistische retoriek van haar vader werden voltooid verleden tijd. Ze concentreerde zich op het mobiliseren en organiseren van de grote onvrede met het bewind van Ul Haq en de heersende corruptie. In het verkiezingsprogramma werd de noodzaak benadrukt, de banden tussen partij kader en kiezersvolk te herstellen. Voor het overige bevatte het PPP-programma maar weinig concrete punten.

De IDA onder leiding van Mian Mohammed Nawaz Sharif was een samenwerkingsverband tussen negen meest kleine conservatieve en religieuze partijen. De IDA kwam in oktober 1988 als tegenvoeter van de PPP tot stand. De belangrijkste partijen binnen dit verband waren de Moslem Liga (o.l.v. oud-premier Junejo) en de Jamaat-i-Islami. Beide hadden het goed kunnen vinden met Ul Haq en hadden hem geruime tijd gesteund. Hun verkiezingsprogramma was voornamelijk gebaseerd op conservatieve islamitische principes, en appelleerde aan etnische solidariteit. Zo ijvert de Jamaat-i-Islami voor een verbod op geboortenbeperking en wil onderwijs uitsluitend toegankelijk maken voor jongens. Ter bestraffing van misdaad en corruptie wenst de partij een stringente toepassing van openbare lijfstraffen.⁵

Overeenkomstig de verwachtingen werd de Pakistan People's Party (PPP) de grootste partij met 39% van de uitgebrachte stemmen. Dit ondanks het feit dat de opkomst met 40% bijzonder laag was. De PPP stelde dat de verplichting van een identiteitskaart voor de kiezers haar zo'n 15 à 20 zetels in het nationale parlement had gekost. De PPP won nu 93 van de 207 direct verkiesbare zetels op in een Nationale Vergadering die 237 zetels telt.⁶

Op kandidaten van de IDA werd 32% van de stemmen uitgebracht. De IDA verwierf daarmee 55 zetels in de Nationale Vergadering. De naar grootte derde partij werd de Mohajir Quami Mahaz (MQM) met 13 zetels.⁷

De bevolking van Pakistan (110 miljoen) is allesbehalve evenredig verdeeld over de vier provincies die het land telt. De Punjab is verreweg het dichtstbevolkte deel van het land met zo'n 60% van alle inwoners. Sind volgt daarop met 22%, de North-West Frontier Province (NWFP) herbergt 14% en Beloetsjistan 4% van alle Pakistani. Uit nadere beschouwing van de verkiezingsresultaten blijkt dat de PPP en de IDA in de provincie Punjab een nek-aan-nek race hielden; elk behaalde rond 40% van het totaal daar uitgebrachte stemmen. Dat leverde de PPP 53 zetels in de Nationale vergadering op, maar de IDA slechts 45. In Benazir Bhutto's thuisland, de provincie Sind, behaalde de PPP evenwel een forse overwinning op de IDA. In percentages was de verhouding 46 tegen 15; dat resulteerde voor de PPP in 31 zetels in de Nationale Vergadering, tegen geen enkele voor de IDA. De desondanks tegenvallende verkiezingsoverwinning van de PPP op 16 november 1988 was derhalve voor een groot deel gebaseerd op de uitslag in de provincie Sind.

Vorming van de regering-Bhutto

Geen enkele partij had bij de verkiezingen de absolute meerderheid behaald. Onder leiding van Ishaq Khan werden daarom in de twee weken na de verkiezingen coalitiebesprekingen gevoerd. De voorkeur van de waarnemend president ging uit naar een zo breed mogelijke coalitie, van PPP en IDA. Maar de IDA was juist opgericht om de "on-islamitische" PPP zo effectief mogelijk te bestrijden -al jaren wist iedereen in Pakistan dat de PPP de grootste partij zou worden indien vrije verkiezingen werden gehouden. De PPP op haar beurt zag in vooral de Moslem Liga en de Jamaat-i-Islami exponenten van het repressieve bewind van Zia ul Haq, collaborateurs die zelfs tijdens de staat van beleg maar vooral vanaf 1985 nauw hadden samengewerkt met de militaire leiding. Voor de Pakistaanse politiek in het algemeen zou het een doorbraak hebben betekend indien de IDA en de PPP tot enige vorm van samenwerking hadden weten komen, maar daarvoor bleken de wonden vooralsnog te diep.

De PPP besloot een coalitie aan te gaan met de MQM. Omdat men tevens op de steun kon rekenen van de meeste onafhankelijke kandidaten had de PPP-MQM-regering een parlementaire meerderheid. Deze coalitie was echter een politiek monstrem. De MQM is voornamelijk in de steden Karachi en Hyderabad in de provincie Sind gevestigd en vergaarde daar de meeste steun van de kiezers, in de miljoenenstad Karachi zelfs 57 procent van alle uitgebrachte stemmen. Omdat ook de PPP haar thuisbasis in Sind heeft werd de nationale regering van meet af aan een gemakkelijk doelwit voor de oppositie, vooral in de machtige provincie Punjab. De beschuldiging luidde dat de belangen van Sind werden voorgetrokken ten nadele van de rest van het land. De MQM is bovendien een partij die in het leven werd geroepen om de in hun sociaal-economische positie

bedreigde mohajirs (immigranten en hun nakomelingen uit India) te verenigen in hun strijd tegen de autochtone Sindis, dat wil zeggen de natuurlijke PPP-aanhang aldaar!

Op 1 december 1988 benoemde Ishaq Khan de toen 35-jarige Benazir Bhutto tot premier. Tevens kondigde hij de onmiddellijke opheffing van de noodtoestand aan en de afschaffing van de toezichthoudende Raad van de Noodtoestand. De volgende dag werd Benazir Bhutto beëdigd als premier. Zij werd daarmee de eerste vrouwelijke regeringsleider in een islamitisch land in de moderne geschiedenis. In haar inaugurele rede bedankte zij Ishaq Khan en opperbevelhebber Aslam Beg omdat zij niet waren bezweken onder "de druk van anti-democratische krachten" en het herstel van de democratie hadden mogelijk gemaakt.

Enkele dagen later werd haar kabinet beëdigd. De meeste ministers-met-portefeuille waren nieuwkomers, mede als gevolg van de reorganisatie van de PPP die Benazir Bhutto sinds 1986 heeft doorgevoerd. Maar er waren ook "oude bekenden" bij. Een aantal ministers en adviseurs had al eerder onder Zulfikar Bhutto gediend. Op de belangrijke post van Buitenlandse Zaken keerde Yakub Khan, ooit medewerker van Benazir's vader en gedurende een aantal jaren minister van Buitenlandse Zaken onder Zia ul Haq, terug. De post Deelstaten, Grensgebieden en Kasjmir viel toe aan Mohammed Hanif Khan, die onder Zulfikar Bhutto al minister was geweest. Op 12 december 1988 werd door de Nationale Vergadering de motie van vertrouwen aangenomen welke Bhutto nodig had om haar positie als premier te bekrachtigen. Ze kreeg 148 van de 237 stemmen; met de PPP en MQM hadden alle aanwezige onafhankelijke leden meegestemd.

Op dezelfde dag werd Ishaq Khan door de verzamelde Senaat, Nationale Vergadering en provinciale parlementen gekozen tot president met een ambtstermijn van 5 jaar. Diens kandidatuur werd gesteund door Bhutto ofschoon Ishaq Khan nauw verbonden was geweest met Zia ul Haq, ondermeer in de functie van minister van financiën. De nieuwe voorzitter van de door de oppositie beheerste Senaat⁸ werd Wasim Sajjad Jan van de IDA.

Provinciale verkiezingen en coalities

Op 19 november 1988, drie dagen na de verkiezingen voor de Nationale Vergadering, waren de Pakistani opnieuw naar de stembus getogen, ditmaal om afgevaardigden voor de provinciale parlementen te kiezen. De PPP vooral, maar ook de IDA, deed het hierin (nog) minder goed.

Politieke partijen in Pakistan kennen uitgebreide netwerken van patronage-verhoudingen. Het is voor elke politieke organisatie zaak om lokale machthebbers voor de partij te winnen. Deze zijn wellicht te overtuigen met argumenten, maar vaak zijn lucratieve functies en geld doorslaggevend. In de landelijke verkiezingen bleken veel kiezers bereid de PPP een kans te geven het land andermaal te regeren. In de

provinciale verkiezingen spelen lokale belangen voor de kiezer een grotere rol. Men stemt op de plaatselijke machthebber (grootgrondbezitter, fabriekseigenaar, stamhoofd) omdat men daarvan direct heil verwacht. Duidelijker dan de nationale verkiezingen geven de provinciale verkiezingen een beeld van de mate waarin de grotere partijen er in geslaagd zijn lokale machthebbers voor zich te winnen.

In de provincie Punjab werd het opnieuw een nek-aan-nek race tussen PPP en IDA. Elk kreeg nu ongeveer 33% van de stemmen, hetgeen hier echter resulteerde in 108 zetels voor de IDA en 94 zetels voor de PPP in het 240 zetels tellende provinciale parlement. De overige 38 zetels gingen naar onafhankelijke kandidaten. Zij betuigden hun steun aan de IDA die derhalve de provinciale regering kon vormen. Landelijk oppositieleider Nawaz Sharif werd vervolgens premier van deze regering. Ook in de NWFP werd de IDA de grootste partij met 28 van de 80 zetels. De PPP (20 zetels) kwam hier echter in de regering door een coalitie aan te gaan met de qua grootte derde partij, de linkse Awami National Party (12 zetels) en enkele onafhankelijken. In Sind won de PPP overtuigend (67 van de 100 zetels) en vormde ondanks die absolute meerderheid een coalitieregering met de MQM. In Beloetsjistan won de PPP slechts 4 van de 40 zetels, maar probeerde hier een coalitie aan met de IDA, de aartsvijand op het nationale niveau. Deze hield echter slechts kort stand, waarop de PPP net als in de Punjab in de oppositie belandde. Ook de coalities met de Awami National Party en de MQM zouden in de loop van 1989 worden verbroken.

De politiek van de regering Bhutto

In de verkiezingen had de PPP geen meerderheid in de Nationale Vergadering weten te behalen. Zelfs met coalitiepartner MQM vormde de PPP slechts een minderheidsregering. Gedurende de regeerperiode was men daarom aangewezen op de steun van de onafhankelijke kandidaten in de Nationale vergadering. Voor wetsvoorstellen die een wijziging van de grondwet inhielden ontbrak het de PPP aan de benodigde tweederde meerderheid. Grondwetswijzigingen waren derhalve slechts mogelijk met instemming van de oppositie, dat wil zeggen de IDA. De provinciale verkiezingen hadden er toe geleid dat de PPP slechts in twee van de vier provincies in de regering zat. Zeer nadelig zou blijken te zijn dat dit was niet het geval was in de belangrijke provincie Punjab; voor het eerst in de geschiedenis van Pakistan had de nationale regering te maken met een oppositionele regering in deze provincie.

Sommige PPP-ers opperden dan ook na de verkiezingsuitslagen dat het wellicht beter zou zijn om in de oppositie te gaan.⁹ Maar een dergelijk besluit wenste Bhutto niet te nemen nu de weg eindelijk open lag naar de regeringsmacht. De nieuwe regering begon voortvarend met het aanpakken van de ernstigste misstanden. Enkele duizenden politieke gevangenen werden vrijgelaten, vakbonden en studentenbonden werden

gelegaliseerd en de media werden bevrijd van censuurmaatregelen. Veel meer heeft men sindsdien niet bereikt. Het kabinet slaagde erin twintig maanden te overleven, wat op zich al een hele prestatie mag worden genoemd.

De nieuwe premier van Punjab, oppositieleider Nawaz Sharif, kondigde reeds eind november aan dat hij een regering onder leiding van Bhutto niet de kans zou geven om daadwerkelijk te regeren. Hij heeft woord gehouden. De Pakistaanse politiek kent geen lange democratische traditie. Sinds de creatie van het land, in 1947, werd het vaker geregeerd door militairen dan door politici. Georganiseerde oppositie werd door hen doorgaans niet geduld. We zien dit ook nu. De Jamaat-i-Islami, een partij die zich als de ware erfdrager van Zia ul Haq beschouwt, bestempelt PPP-leden als "terroristen", evenals in de hoogtijdagen van de staat van beleg. En ook de PPP is niet bereid de legitimiteit van de IDA te accepteren. Regering en oppositie trachtten elkaar gedurende de gehele regeerperiode van Bhutto onophoudelijk onderuit te halen, en beide partijen probeerden dat met alle mogelijke middelen.

Een groot probleem voor de regering Bhutto was het voortbestaan van Zia's grondwet. Voordat Ul Haq de staat van beleg had opgeheven had hij de in februari 1985 gekozen Nationale Vergadering gedwongen akkoord te gaan met een aantal wijzigingen in de grondwet van 1973, die de macht van de president (Ul Haq dus) aanzienlijk versterkten. In dit zogenaamde Achtste Amendement krijgt de president de volledige uitvoerende macht. Hij benoemt de premier en wijst tevens de ministers aan die hem "helpend en adviserend" ter zijde staan. Verder benoemt hij de gouverneurs van de provincies aan wie de provinciale parlementen ondergeschikt zijn, rechters en een aantal topambtenaren. Ook bezit hij een (tot 45 dagen verlengd) vetorecht t.o.v. het parlement.¹⁰

In 1985 werd, zij het na heftige discussie, een wetsontwerp voor immuniteit aangenomen. Hierin wordt bepaald dat de staat van beleg en alle in het kader daarvan genomen maatregelen zijn "uitgevaardigd door een bevoegd gezag en kunnen daarom niet door enige rechtbank op welke grond dan ook ter discussie worden gesteld". De regering Bhutto beschikte niet over de vereiste tweederde meerderheid om deze grondwetswijzigingen te veranderen of ongedaan te maken. Hierdoor kon zij geen wijziging aanbrengen in de fiscale en politieke relaties tussen centraal gezag en de provincies. Evenmin bleek het eenvoudig om veranderingen aan te brengen in het gezag van rechters die door Ul Haq werden benoemd of in de wetten die zij verordonneren. En ook kon zij niets ondernemen tegen wetten die de rechten van minderheden en van vrouwen beperken.

Samenwerking met de IDA op dit punt is in feite de enige mogelijkheid om Pakistan weer bestuurbaar te maken. Maar door de IDA werden de constitutionele beperkingen waarmee Bhutto kampte als nuttig ervaren. Oud-premier Junejo, die in 1985 het amendement een "bittere pil" noemde, beschouwde het nu als

"een constructieve maatregel". En de secretaris-generaal van de Moslem Liga, oud-minister van justitie Iqbal Ahmed Khan, noemde de grondwet "een heilige zaak" waaraan niet getornd mocht worden.¹¹

Een poging van de PPP om via het Hooggerechtshof de wijzigingen op de grondwet van 1973 ongedaan te maken mislukte. Op 23 oktober 1989 verklaarde het Hooggerechtshof zich onbevoegd in deze.

Omdat de grondwet van 1985 ongewijzigd bleef kreeg Ishaq Khan dezelfde vergaande bevoegdheden waarover Zia ul Haq had beschikt. Hierdoor kwamen de president en de premier herhaaldelijk met elkaar in conflict. Beiden probeerden de grenzen van hun gezag te bepalen. Ishaq Khan die zei een volstrekt onpartijdige houding in te nemen bij het interpreteren van zijn constitutionele rol, betwistte al spoedig het recht van de premier hogere rechters en militaire officieren te benoemen.

Bhutto en Ishaq Khan hielden zelfs geen formele besprekingen gedurende vier maanden. Aan de vooravond van een door de oppositie ingediende motie van wantrouwen hadden ze echter weer een ontmoeting. Ze kwamen vervolgens tot een vergelijk. Bhutto waarschijnlijk omdat ze zich bewust was geworden van haar politieke kwetsbaarheid; de MQM had zich kort tevoren uit de regering teruggetrokken en was een coalitie (de zogenoemde Combined Opposition Party) aangegaan met de IDA. De president zocht toenadering omdat hij geen politieke crisis wenste in tijden dat de betrekkingen met India aanzienlijk verslechterden.¹²

Centraal gezag contra provinciale autonomie

Alvorens de Engelsen Brits-Indië in 1947 verlieten boden ze de bevolking middels een referendum de mogelijkheid te leven in een moslem- dan wel hindoe-staat. Een basisprobleem van de federatieve staat Pakistan is sindsdien dat het land een redelijke mate van nationale eenheid ontbeert. Zoals vaker bleek ook hier de gemeenschappelijke noemer van de islam niet voldoende om de etnische tegenstellingen te overbruggen. Zo scheidde Oost-Pakistan (Bangladesh) zich, met hulp van India, af in 1971. In het huidige Pakistan zijn er grote problemen tussen Punjabi's, Pasjtoenen, Beloetsjen, Sindi's en de mohajirs - welke laatsten (moslem-immigranten uit het Indiase deel van Brits-Indië) geen eigen grondgebied hebben. Zia ul Haq probeerde de etnische tegenstellingen te overbruggen door middel van een islamiseringspolitiek. Deze had niet het beoogde resultaat, integendeel: de bestaande verdeeldheden werden er zelfs door verscherpt. Immers, binnen de islam bestaan verschillende geloofsrichtingen -de sjiietische en de soennietische interpretaties met name. Binnen elke richting zijn er nog de orthodoxe, de fundamentalistische en de gematigde stromingen. Zia's (vrij gematigde) interpretatie als "de officiële leer" werd dan ook door lang niet alle Pakistaanse moslems als zodanig geaccepteerd.¹³

De vraag hoe autonoom de provinciale besturen zich ten opzichte van de nationale federatieve overheid dienen te verhouden is allerm minst beantwoord. In de grondwet van 1973, evenals later in "Zia's grondwet" uit 1985, wordt de relatie tussen federale regering en de vier provincies nader beschreven. De laatsten kregen een grote mate van autonomie toebedeeld. De federale regering diende slechts een beperkt aantal zaken als defensie en de buitenlandse betrekkingen te behartigen. Op de overige terreinen, zoals onderwijs, gezondheidszorg, industriële ontwikkeling en infrastructuur dienen de verschillende overheden samen te werken. Het grootste probleem is dat deze samenwerking nooit tot in detail is geregeld. Er zou bijvoorbeeld al ten tijde van de regering van Zulfikar Ali Bhutto (1971-1977) een Council of Common Interests (CCI) worden gevormd, waarin de vier premiers van de provincies en vier ministers van de nationale regering zitting moesten hebben. Tegen beslissingen van de CCI zou in een gezamenlijke sessie van Nationale Vergadering en Senaat in beroep kunnen worden gegaan.

Maar deze CCI werd nooit formeel opgericht. Door Zulfikar Bhutto, die met een sterke afscheidingsbeweging in Beloetsjistan te maken kreeg, werd kort na de aanvaarding van de grondwet in 1973 de noodtoestand uitgeroepen. Onder Zia ul Haq werd de grondwet tot 1985 zelfs geheel buiten werking gesteld. Sindsdien beslist de federale overheid over de bestemming van de meeste staatsinkomsten.¹⁴ Ook de regering van Benazir Bhutto heeft geweigerd de CCI op te richten. De minderheid die de PPP in een gezamenlijke bijeenkomst van Nationale Vergadering en Senaat zou hebben gehad was daarvoor de belangrijkste reden.

Tijdens de verkiezingscampagne was de PPP nog voor grotere autonomie, de IDA voor een sterk centraal gezag. Na de verkiezingsoverwinning van de PPP hebben beide partijen hun standpunten radicaal gewijzigd. De PPP bepleit nu een sterk centraal gezag en de vermogende zakenman Nawaz Sharif, vanaf december 1988 premier van Punjab, wil juist een grotere mate van autonomie voor zijn provincie. Sharif klaagde er sinds die tijd over dat Pakistan gedomineerd wordt door de Sindi's. Dit was regelrechte onzin aangezien het de Punjabi's zijn die leger en ambtenarij beheersen. Sharif's verbale activiteiten waren echter gevaarlijk voor Bhutto, en vooral voor de politieke stabiliteit van Pakistan. Sharif wil de oprichting van de CCI en heeft daarin steun gekregen van de premier van Beloetsjistan. Inmiddels heeft hij een provinciale bank gecreëerd, en verkondigt hij plannen voor de oprichting van een provinciaal televisiestation, twee zaken die tot dusverre tot het monopolie van de nationale regering behoorden.

Geweld in Sind

De grootste binnenlands-politieke bedreiging voor de regering Bhutto werd gevormd door het onophoudelijke geweld in de provincie Sind. Na de opdeling van Brits-Indië trokken grote groepen moslems vanuit India naar

Pakistan, vooral naar de grote steden Karachi en Hyderabad in Sind. Deze immigranten (mohajirs) hadden vaak een betere opleiding genoten dan de plaatselijke bevolking en kwamen terecht in leidinggevende functies. Hierdoor begonnen de Sindi's zich achtergesteld te voelen. Zulfikar Ali Bhutto trachtte in de jaren zeventig een evenwicht te bewerkstelligen door de Sindi's voorrang te geven bij plaatsing op de universiteiten. Ook stelde hij het Sindi als voertaal verplicht. Hierdoor begonnen de mohajirs op hun beurt zich achtergesteld te voelen, en organiseerden zich in de MQM. Deze eist erkenning van de mohajirs als aparte bevolkingsgroep die recht heeft op een eigen provincie -Karachi zou afgescheiden moeten worden van de rest van Sind. Dit heeft weer geleid tot nationalistische bewegingen onder de Sindi's. Sinds de oorlog in Afghanistan en het ontstaan van een grote zwarte markt voor wapens en drugs is het conflict geëscaleerd. Regelmatig raken de zwaargewapende jeugdbewegingen van PPP en MQM met elkaar slaags. In dit klimaat tiert de misdaad welig en ontvoeringen van rijke industriëlen en grootgrondbezitters zijn aan de orde van de dag. De politie kon hiertegen maar weinig uitrichten, naar algemeen wordt aangenomen omdat zij zelf corrupt is of partij kiest in het politieke conflict. Onder de regering-Bhutto is het tot nieuwe uitbarstingen van geweld gekomen, en zij zag zich gedwongen het leger in te zetten. Opperbevelhebber Mirza Aslam Beg wilde het liefst de vrije hand bij het herstellen van de openbare orde in Sind, en wel door in de provincie de staat van beleg uit te roepen. Hij verkreeg daartoe echter geen toestemming van de regering-Bhutto, bevreesd als zij was voor een te grote machtsconcentratie in handen van het leger.¹⁵

Economische problemen

Een deel van de problemen voor de regering Bhutto had wellicht verholpen kunnen worden indien zij de beschikking had gehad over ruimere financiële armslag. Deze ontbrak. Zia ul Haq's erfenis in dit opzicht was een buitenlandse schuld van ruim 14 miljard dollar en een in een aantal opzichten structureel zwakke economie.

Onder Zia ul Haq beleefde Pakistan niettemin een voortgaande economische groei van maar liefst 6 à 7 procent. Ondanks de hoge bevolkingsgroei van meer dan 3 procent steeg het inkomen per hoofd van de bevolking derhalve aanzienlijk, in de periode 1983-1988 was dat zelfs 4 procent per jaar. De landbouwproductie nam gestaag toe dankzij een goed functionerend systeem van subsidies, waarbij minimumprijzen voor de boeren werden gegarandeerd door de overheid, en tevens de maximumprijzen voor de consument waren vastgelegd. Ook de industriële productie steeg. Om de ontwikkeling van de nog jonge eigen industrie te stimuleren beperkte de overheid de importen door invoerquota en -sinds 1983- invoerta-

rieven. Tevens konden bedrijven gemakkelijk voordelige kredieten verkrijgen en werden ze meestal vrijgesteld van het betalen van vennootschapsbelasting.

Een groot deel van de groei van de welvaart ten tijde van Zia ul Haq kon plaatsvinden dankzij de toestroom van geld van buitenaf. De inval van de Sovjetunie in Afghanistan in het bijzonder zorgde voor een enorme toename van de ontwikkelingshulp. De exporten namen daarbij toe, en de in de oliestaten werkende Pakistani (10 procent van de beroepsbevolking!) stuurden hun geld naar de familie in Pakistan. De meesten werken in de olieindustrie. Voorts zijn er duizenden Pakistaanse militairen gedetacheerd in de legers van de Golfstaten. Kort na het uitbreken van de crisis rondom Koeweit nam de interim-regering Jatoi het initiatief om 5000 soldaten extra te sturen als Pakistaanse bijdrage aan de Arabische vredesmacht in Saoedi-Arabië. Ook besloot Islamabad, op verzoek van het Iraakse bewind, haar 130.000 burgers in Irak en Koeweit levensmiddelen te zenden.¹⁶ Doordat echter de importen, vooral van dure consumptiegoederen, meer dan evenredig stegen liet de lopende rekening van de betalingsbalans steeds flinke tekorten zien. Buitenlandse leningen moesten de gaten in de overheidsrekening dichten. De totale buitenlandse schuld van Pakistan bedroeg aan het eind van 1988 17,5 miljard dollar. Overigens beliep het financieringstekort van de Pakistaanse regering in dat jaar circa 7,5 procent van het nationaal inkomen -wat op zich niet bijzonder hoog was. In 1989 bedroeg het tekort op de lopende rekening 1,7 miljard dollar. Dat betekende een lichte verbetering ten opzichte van 1988, toen het tekort nog 1,9 miljard dollar was. Vooral de groei van volume en waarde van de export met maar liefst 23 procent en de overboekingen van Pakistani werkzaam in het buitenland waren hier debet aan.¹⁷

Onder Zia werd 40 procent van het overheidsbudget aan defensie besteed. Een bijna even groot deel van de overheidsuitgaven ging naar aflossingen en rentebetalingen. Ook onder de regering Bhutto werd in het begrotingsjaar 1989-1990 ruim 80 procent van het overheidsbudget zo opgeslokt. Wat resteerde was bestemd voor ontwikkelingsprojecten, produktiesubsidies en in nog mindere mate gezondheidszorg en onderwijs. Een groot probleem is dat de inkomsten uit belastingen zeer laag zijn. De grotere landeigenaren zijn vrijgesteld van het betalen van inkomstenbelasting. De agrarische sector vormt nog veruit het grootste deel van de nationale Pakistaanse economie. Van de slechts 4 miljoen belastingplichtigen betaalde slechts een kwart belasting. Vennootschapsbelasting werd nauwelijks afgedragen door de bedrijven die niet vielen onder allerlei uitzonderingsregelingen. Er resteerden voor de overheid slechts de opbrengsten van de indirecte belastingen en vooral de hoge invoertarieven.

Na de dood van Ul Haq was door de interim-regering met het IMF onderhandeld over een nieuwe lening. Zich bewust van de ernstige economische problemen kwam de interim-regering met het IMF eind oktober 1988 een hervormingsprogramma overeen voor de jaren 1988-1991. De afspraken betroffen stringente beheersing van de verruiming van de geldhoeveelheid, het verkleinen van het begrotingstekort door

verlaging van subsidies en het invoeren van hogere directe en indirecte belastingen.¹⁸ Door middel van bezuiniging en inkomstenvergroting wordt beoogd de inflatie terug te dringen, het begrotingstekort van circa 8,4 procent stapsgewijs terug te brengen naar 4,8 procent van het bruto nationaal produkt, en de groei van het bruto nationaal produkt op minstens 5 procent te handhaven. De regering Bhutto nam het akkoord met het IMF over, maar wist op een aantal punten een versoepeling van de strikte voorwaarden te bedingen. Inmiddels werd de overeenkomst met het IMF door de regering Bhutto van drie naar vier jaar verlengd. Aanpassingen waren hard nodig. Eind 1988 bleek de landbouwproductie ernstig tegen te vallen als gevolg van overstromingen, en ook de industriële productie bleef achter, ondermeer als gevolg van etnische onrust in Sind, in het bijzonder in de steden Hyderabad en Karachi.

Over de noodzaak van het IMF-programma bestond onder Pakistaanse politici en economen een vrij brede consensus. De roepie werd gedevalueerd, de importtarieven verlicht, en de export van agrarische produkten sterk gestimuleerd. Staatssubsidies op levensmiddelen werden drastisch beknot. Een verhoging van het minimumloon kon niet voorkomen dat de meeste Pakistani door de verhoogde prijzen voor de eerste levensbehoeften hun inkomen reëel zagen verminderen. Deregulering en de privatisering van staatsbedrijven werd door de regering Bhutto voortgezet. Gedurende het eerste volledige begrotingsjaar (1989-1990) slaagde de regering er in de economische groei te handhaven op ruim 5 procent en de inflatie te beteugelen van 10,7 naar 5,7 procent.¹⁹

Nieuwe leningen aangaan was voor de regering na de overeenkomst met IMF en Wereldbank vrijwel uitgesloten. Wilde men het begrotingstekort in 1990 terugdringen, dan was de enige remedie een ingrijpende hervorming van het belastingstelsel. In het op 7 juni jongstleden aan het parlement gepresenteerde budget was daarvan echter geen sprake. Centraal stond de stroomlijning van de inning der belastingen. De indirecte belastingen moesten, ondermeer met de invoering van een BTW-systeem per 1 juli 1990, verder stijgen. Voor het budgetaire jaar 1990-1991 streefde de regering naar een groei van het BNP met 5,5 procent.

Buitenlandse betrekkingen

De regering Bhutto kreeg bij haar aantreden direkt te maken met twee ernstige problemen. Hoewel eind 1988 de sovjettroepen op de terugtocht waren uit buurland Afghanistan raakte de geheime dienst van het Pakistaanse leger, de ISI (Inter Services Intelligence), in korte tijd steeds intensiever betrokken bij de operaties van de Afghaanse verzetsbewegingen. De ISI was de pro-UI Haq groepering binnen het leger bij uitstek. De dienst werd dan ook beschouwd als een serieuze bedreiging voor de overlevingskansen van de nieuwe PPP-regering, vooral als deze mocht besluiten de ISI financieel of personeel aan te pakken.

Anderzijds had de PPP, sinds 1986 geleid door Benazir en Nusrat Bhutto, ook de partijkoers met betrekking tot de strijdende Afghaanse partijen gewijzigd. Voordien wilde de PPP, eenmaal aan het bewind zijnde, nog alle Afghaanse verzetsorganisaties en de ruim drie miljoen vluchtelingen het land uitzetten, om vervolgens de grenzen te sluiten. In die tijd was de PPP een van de negen partijen binnen de MRD (Movement for the Restoration of Democracy). De MRD opereerde ondermeer vanuit Kaboel tegen het Ul Haq-regime. Vanaf 1986 nam de PPP tegenover de Afghaanse kwestie een aanzienlijk gematigder standpunt in, wat de politiek van Ul Haq in deze aardig benaderde. Inmiddels was de samenwerking binnen de MRD al sterk verwaterd.

Sinds de voltooiing van de terugtrekking van de sovjettroepen uit Afghanistan in februari 1989 is het wat rustiger geworden aan Pakistan's westelijke grens. De consequente en snelle terugtrekking van de sovjettroepen uit Afghanistan kwam voor velen als een verrassing. In de loop van 1989 slaagde de regering Bhutto er mede daardoor in de ISI als bedreigende politieke factor terug te dringen. De jammerlijk mislukte pogingen van het Afghaanse verzet om met steun van de ISI een stad van enig belang in Afghanistan te heroveren op het Nadjiboellah-regime droegen daar aanzienlijk toe bij. Het hielp ook dat de regering Bush evenals de regering Bhutto de tijd rijp achtte om de wapenstroom van koers te verleggen. De fundamentalistische verzetsorganisatie Hezb-i-Islami, de uitgesproken favoriet van Zia ul Haq, zag de concurrerende gematigder organisatie Jamiat-i-Islami aan populariteit winnen. Het overheersende belang wat de kwestie-Afghanistan tijdens het bewind van generaal Ul Haq had, nam duidelijk af.

Inmiddels zijn de VS en de Sovjetunie het er bij monde van de ministers van Buitenlandse Zaken Baker en Shevardnadze, op 2 augustus bijeen in Irkoetsk, over eens dat alleen vrije verkiezingen het voortwoekerende conflict in Afghanistan kunnen beëindigen.²⁰ Door hen werd echter niet besloten de omvangrijke wapenhulp aan de strijdende Afghaanse partijen te staken. Ook het VN-programma voor de repatriëring van de Afghaanse vluchtelingen wat in 1989 begon heeft nog weinig resultaten opgeleverd. De miljoenen Afghaanse "gasten" zullen nog wel geruime tijd in Pakistan blijven logeren.²¹

Een tweede externe kwestie, al langer bestaand en structureler van aard dan het Afghaanse probleem, bezorgde de regering in Islamabad de nodige hoofdbreken. Tegen het eind van 1989 dreigde de kwestie-Kasjmir opnieuw een casus belli te worden tussen India en Pakistan. De jongste geweldsuitbarstingen in Jammu & Kasjmir, het Indiase deel, leidden opnieuw tot wederzijdse beschuldigingen en een verhoogde staat van paraatheid van de legers van beide landen. Een vierde oorlog om de Kasjmir leek aanstaande, maar werd door overleg tussen Bhutto en de Indiase premier Singh voorkomen. Een volgende oorlog tussen India en Pakistan zou zelfs kunnen uitmonden in een nucleaire botsing. Beide landen zijn tegenwoordig in het bezit van atoomwapens, zo nemen militaire deskundigen aan. Pakistan heeft altijd ontkend over dergelijke wapens te beschikken. Overigens is de Amerikaanse regering er door het Congres aan gehouden alle militaire en

economische steun aan Islamabad te beëindigen, indien onomstotelijk vast zou komen te staan dat Pakistan nucleaire wapens heeft.²²

Sinds juli 1949 is Kasjmir in twee delen opgesplitst door een staakt-het-vuren lijn tussen Pakistan en India. Deze lijn is door de Verenigde Naties ingesteld in afwachting van de uitkomst van de te houden volksraadpleging over de toekomst van Kasjmir. De keuze zou daarbij gaan tussen aansluiting bij India of Pakistan. Beide landen hadden zich, door in 1948 en 1949 in te stemmen met enkele resoluties van de VN, verplicht tot het uitvoeren van een dergelijk plebisciet. In maart 1972 wist men, kort na de laatste van drie "onverklaarde" oorlogen om Kasjmir te hebben gevoerd, in de stad Simla overeen te komen dat de kwestie bilateraal en vreedzaam moest worden opgelost. Echter, sinds 1984 liggen duizenden Pakistaanse en Indiase militairen op de Siachen-gletsjer tegenover elkaar. Ondanks temperaturen tot 60 graden onder nul en bergtoppen boven de 8000 meter bestoken zij elkaar regelmatig.

Een plebisciet zal geen Indiase regering van welke signatuur ook gauw organiseren. De overgrote meerderheid van de bevolking van Jammu & Kasjmir is moslem. Het is om die reden evenmin verwonderlijk dat opeenvolgende Pakistaanse regeringen juist wel hebben aangedrongen op een volksstemming. De uitslag daarvan lijkt immers bij voorbaat vast te staan. De regeringen in Islamabad noemen dit onveranderlijk "het recht op zelfbeschikking". Indiase beschuldigingen dat Pakistan moslem-rebellen bewapent, traint en organiseert werden door de regering Bhutto krachtig ontkend. Geen enkele Pakistaanse regering heeft daarentegen ooit weersproken dat zij het onafhankelijkheidsstreven van de Kasjmirse bevolking moreel onvoorwaardelijk steunt.

De kwestie Kasjmir ligt voor Pakistani zeer gevoelig. De "k" in Pakistan staat uitdrukkelijk voor "Kasjmir". De grondleggers van de Pakistaanse staat voorzagen niet dat de laatste Hindoe-vorst van de Kasjmir ervoor koos om zijn territorium aan te laten sluiten bij India. Het verdrag van 26 oktober 1947 waarin dat werd geregeld is door Pakistan nimmer erkend.

Perspectieven

In een reactie op de dood van Zia ul Haq had de PPP een kort communiqué uitgevaardigd: "Internationally, Zia may be remembered as the man who stood up to the Soviets after they entered Afghanistan, but in Pakistan, he will be remembered as the man who illegally seized power, and after eleven and a half years of repressive rule, left nothing behind: debt and mortgages, hunger and unemployment, exploitation and discrimination, drugs and corruption."²³ Ofschoon Zia ul Haq daarvoor in elk geval deels aansprakelijk mag worden gehouden, is de PPP na ruim anderhalf jaar regeren toch ook zelf verantwoordelijk voor een aantal misstanden. Dit geldt

in het bijzonder waar het de relatie met de andere politieke partijen betreft, niet alleen die met de IDA maar ook met "bondgenoten" als de MQM en de NAP.

De argumenten die president Ghulam Ishaq Khan op 6 augustus jongstleden aanvoerde om Bhutto en haar regering te ontslaan kwamen goeddeels overeen met de aantijgingen zoals die in de oppositionele motie van wantrouwen van 1 november 1989 verwoord waren. Corruptie van regeringsambtenaren, een overheid die verantwoordelijk is voor de toename van het etnisch geweld en de stijgende werkloosheid. Ishaq Khan noemde tevens het lelijke woord "nepotisme". Op grond van deze waarnemingen trok hij de conclusie dat de PPP-regering "niet langer het vertrouwen van de meerderheid van de bevolking genoot".

Hoewel de regering Bhutto de frontale aanval van de COP destijds wist te weerstaan was dit andermaal een teken aan de wand. Eerder sprak de huidige interim-premier Jatoi, in juli 1989 nog als oppositieleider, van "voortwoekerende corruptie en nepotisme". Dit noemde hij toentertijd "een enorme klap voor hen die na 11 jaar militair bestuur een democratische regering hadden verwelkomd".²⁴

Inmiddels doet Benazir Bhutto bij elke gelegenheid die zij krijgt de beschuldigingen aan het adres van haar regering en echtgenoot resoluut af als "onwaar" en "verzinsels". Benazir Bhutto verwelkomde de onlangs door Jatoi aangekondigde gerechtelijke onderzoeken naar gevallen van corruptie. Corrupte lieden, stelde Bhutto, mogen geen deel uitmaken van regeringen.²⁵ Opvallend was dat Bhutto haar ontslag als premier niet toeschreef aan president Ishaq Khan. Zij zei dat de president, onder druk van de strijdkrachten en de oppositie, niet anders had kunnen handelen. Om die reden kwalificeerde zij haar vroegtijdige aftocht als een "constitutionele staatsgreep".

Het is zeer onwaarschijnlijk dat de beschuldigingen aan het adres van de PPP-regering en Bhutto's echtgenoot Asif Zardari geheel uit de lucht gegrepen zijn. Helaas kan van de leidende politici van de IDA evenmin met grote stelligheid gezegd worden dat zij schone handen hebben. Rechtszaken zouden kunnen ontaarden in spectaculaire botsingen tussen leden van de verschillende politieke partijen.

Het is de vraag wat de strijdkrachten en de islamitische partijen zullen ondernemen indien de PPP bij de verkiezingen van 24 oktober aanstaande andermaal een overwinning behaalt. Opperbevelhebber Aslam Beg heeft diverse malen gesteld dat het leger "daar blijft en zal blijven waar het hoort, in de kazernes". De militairen zouden niet langer een politieke rol van betekenis meer ambiëren. Er is echter voldoende reden om aan de oprechtheid van deze woorden te twijfelen. Ishaq Khan verklaarde later tegenover buitenlandse diplomaten dat hij in werkelijkheid tot het ontslag van de regering had besloten "to prevent extra-constitutional actions and to preserve democracy", met andere woorden: om een militaire staatsgreep te voorkomen!²⁶ Benazir Bhutto zou zich de woede van Aslam Beg, met wie zij al in de clinch lag over Sind, op de hals hebben gehaald toen zij zich ging bemoeien met de benoemingen van enkele hogere officieren.²⁷

Zowel president Ishaq Khan als interim-premier Jatoi hebben inmiddels publiekelijk verkondigd de verkiezingsuitslag te zullen respecteren, ongeacht het resultaat ervan. Het zou voor de Pakistaanse bevolking, militaire dictaturen moe, en voor de Pakistaanse democratie een groot winstpunt zijn als dat principe door alle partijen en in het bijzonder door de legerleiding wordt gerespecteerd. Een werkelijke doorbraak zou er pas zijn wanneer de verschillende politieke partijen elkaar niet langer als aartsvijanden maar als politieke tegenstrevers zouden behandelen. Alleen de bereidheid tot enige vorm van samenwerking tussen de belangrijkste politieke partijen kan Pakistan werkelijk bestuurbaar maken.

Noten

- 1 De Pakistaans-Amerikaanse commissie die naar de oorzaak van het neerstorten van het presidentiële vliegtuig zocht produceerde een lijvig rapport, dat helaas tot op heden niet is vrijgegeven. De interim-minister van defensie Mahmood Haroon had al eerder te kennen gegeven dat hij niet kon garanderen dat het rapport openbaar gemaakt zou worden: "Het nationale belang zou dit wellicht niet toelaten." (*NRC Handelsblad* 5 september 1988) Wel werd op 16 oktober de voornaamste conclusie bekend gemaakt: het neerstorten was het gevolg van een criminele sabotagedaad in het vliegtuig.
Zie ook het artikel van de Amerikaanse journalist Edward Jay Epstein, in Nederland verschenen onder de titel "Gods wil of sabotage? De laatste vlucht van Zia ul Haq" in *Intermediair* 11 augustus 1989, 5-15 + 43
- 2 Vgl. bijvoorbeeld Hasan-Askari Rizvi, "The legacy of military rule in Pakistan", *Survival* vol 31, no 3 (mei-juni 1989), 256-257; Rodney W. Jones, "Pakistan and the United States: partners after Afghanistan", *The Washington Quarterly* vol 12, no 3 (zomer 1989), 69; en Paula R. Newberg, "Pakistan at the edge of democracy", *World Policy Journal* zomer 1989, 366.
- 3 Jatoi op 28 augustus 1986. Ook in Jones, a.w., 68
- 4 Belangrijke PPP-leiders uit Sind die opstapten waren Ghulam Mustafa Jatoi, Abdul Hafiz Pirzada en Benazir's oom Mumtaz Bhutto. Onder de leiders uit de PPP in Punjab waren Ghulam Mustafa Khar en Haneef Ramay. Zij allen vormden eigen partijtjes of traden toe tot bestaande.
- 5 Zie over de lijfstraffen onder Ul Haq bijvoorbeeld Charles H. Kennedy, "Islamization in Pakistan: implementation of the Hudood Ordinances", *Asian Survey* vol 28, no 3 (maart 1988), 307-316
- 6 In de Nationale Vergadering zijn 207 zetels direct verkiesbaar. Daarnaast zijn 20 zetels gereserveerd voor vrouwen -dezen worden aangewezen door de gekozen leden- en 10 zetels voor religieuze minderheden -deze laatste stemmen apart op hun vertegenwoordigers.
- 7 In naverkiezingen, op 28 januari 1989, zou de MQM er nog een zetel bij winnen.
- 8 Verkiezingen van de Senaat (87 leden) vinden eens in de zes jaar plaats. Aangezien zij voor het laatst werden gehouden in maart 1985 -verkiezingen welke door de PPP werden geboycot omdat ze niet op partijpolitieke basis plaatsvonden- staat de volgende verkiezing pas voor 1991 op de agenda. Daarbij is de helft van het aantal zetels in het geding.
- 9 Vgl. John Bray, "Pakistan: the democratic balance-sheet", *The World Today* vol 46, no 6 (juni 1990), 111
- 10 Rizvi, a.w., 1070-1071; zie ook Newberg, a.w., 368-369. Zie voor een overzicht van de grondwetswijzigingen onder Zia ul Haq: Directorate of Films and Publications, Ministry of Information and Broadcasting, Government of Pakistan, *Pakistan 1986. An official handbook*, Islamabad, september 1986, 35-44
- 11 In: Newberg, a.w., 369
- 12 Bray, a.w., 111
- 13 Vgl. Lawrence Ziring, "Public policy dilemmas and Pakistan's nationality problem: the legacy of Zia ul-Haq", *Asian Survey* vol 28, no 8 (augustus 1988), 795-812
- 14 Zie ook *Far Eastern Economic Review* 4 januari 1990, 12
- 15 Vgl. *Far Eastern Economic Review* 9 augustus 1990, 17-18

- 16 *NRC Handelsblad* 10 september 1990
- 17 *Pakistan & Gulf Economist* 16-22 juni 1990, 14
- 18 Zie hierover bijvoorbeeld Alexandre Dastarac en M. Levent, "Le Pakistan à hue et à dia", *Le Monde Diplomatique* maart 1990, 20; en *Pakistan & Gulf Economist* 3-9 februari 1990, 22-25
- 19 *Pakistan & Gulf Economist* 16-22 juni 1990, 10
- 20 *NRC Handelsblad* 2 augustus 1990
- 21 In binnenlands-politiek opzicht leidde de Afghanistan-politiek van Bhutto tot het verbreken van de coalitie in de NWFP: de coalitiepartner van de PPP aldaar, de linkse ANP (Awami National Party), stond uiterst kritisch tegenover de gevoerde Afghanistan-politiek en eiste de benoeming van een ANP-gouverneur in de provincie. Vanwege de belangrijke rol van de gouverneur in het stamengebied aan de Afghaans-Pakistaanse grens waren de Pakistaanse legertop en naar verluidt ook de VS tegen zo'n benoeming. De PPP weigerde daarom, waarna de ANP uit de coalitieregering trad en zich aansloot bij de IDA
- 22 Vgl. Thomas P. Thornton, "The new phase in U.S.-Pakistani relations", *Foreign Affairs* vol 68, no 1 (herfst 1989), 154-155; en Iftikhar H. Malik, "The Pakistan-U.S. security relationship: testing bilateralism", *Asian Survey* vol 30, no 3 (maart 1990), m.n. 293-298
- 23 *The Washington Post* 20 augustus 1988. Ook in: Shahid Javed Burki, "Pakistan under Zia, 1977-1988", *Asian Survey* vol 28, no 10 (oktober 1988), 1082
- 24 *Middle East Economic Digest* 4 augustus 1989, 9
- 25 Interview met Benazir Bhutto in het radioprogramma "Newsdesk", BBC Worldservice 8 augustus 1990
- 26 *The Times* 10 augustus 1990
- 27 *The Times* 14 augustus 1990

Op de website geplaatst: maart 2009

Eerder gepubliceerd als:

Jan van Heugten en Olivier Immig, "Pakistan: Benazir Bhutto en de erfenis van Zia ul Haq", in *Internationale Spectator* vol 44, no 10 (oktober 1990),